

پیوندهای روستایی-شهری، شبکه‌های مهاجرت و توسعه روستایی (مورد مطالعه: ناحیه دهملا، استان سمنان)

محمدرضا رضوانی*

سیده محبوبه شاهچراغ**

تاریخ دریافت: ۱۳۸۹/۳/۲۶؛ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۰/۳/۲۳

چکیده

جریان‌های فضایی و تعاملات بخشی بین شهر و روستا به شکل پیوندهای روستایی-شهری، نقش بسیار مهمی در توازن شهر و روستا و توسعه یکپارچه ناحیه‌ای دارد. شبکه‌های اجتماعی و مهاجرتی از جمله عواملی هستند که می‌توانند پیوندهای مذکور را به‌منظور کاهش فقر و شکاف روستایی-شهری تقویت کنند. پژوهش حاضر، با هدف بررسی نقش مهاجران روستایی ساکن شهرها در تقویت پیوندهای روستایی-شهری و توسعه اقتصادی و اجتماعی نواحی روستایی انجام شده است. روش پژوهش، توصیفی و تحلیلی است و جامعه آماری، خانوارهای ساکن و مهاجر ناحیه دهملا (استان سمنان) را شامل می‌شود که ۱۰ درصد از آنها با روش تصادفی به‌عنوان حجم نمونه انتخاب شده‌اند. سطح و واحد تحلیل، خانوار است و داده‌های مورد نیاز با پرسشنامه جمع‌آوری شده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهند مهاجران روستایی ساکن شهر با انگیزه‌های عاطفی، اخلاقی و اقتصادی، روابط و پیوندهای خود با روستاهای زادگاه‌شان را حفظ و تقویت کرده‌اند و به‌ویژه از طریق وجوه ارسالی، حفظ و تقویت املاک و سرمایه‌گذاری اقتصادی و عمرانی در روستاها، نقش مؤثری در ایجاد اشتغال و توسعه روستایی داشته‌اند. در این راستا، وجود نهادهای اجتماعی محلی در بین مهاجران، از عوامل بسیار مهم در این زمینه بوده است. در نتیجه، می‌توان گفت مشارکت مهاجران روستایی ساکن شهرها، عامل بسیار مهمی در توسعه روستایی است و تقویت و استمرار آن با تلاش مدیران محلی و نیز تغییر کمک‌های فردی و مصرفی به کمک‌های عمومی و سرمایه‌گذاری از جمله پیشنهادها برای اثربخشی بیشتر آن است.

کلیدواژه‌ها: پیوندهای روستایی-شهری، وجوه ارسالی، شبکه‌های مهاجرتی، توسعه روستایی.

* دانشیار گروه جغرافیای انسانی دانشکده جغرافیا، دانشگاه تهران rezvani@ut.ac.ir

** کارشناس ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی، دانشکده جغرافیا دانشگاه تهران.

روابط و تعاملات گسترده و متنوعی بین شهرها و روستاها به شکل جریان جمعیت، کالا، سرمایه، اطلاعات، فناوری و نوآوری و عقاید وجود دارد که آثار عمیقی بر شهرها و روستاها می‌گذارد. بسیاری از تحولاتی که در شهرها و روستاها پدید می‌آید، نتیجه میزان و چگونگی مناسبات و تعاملاتی است که بین آنها وجود دارد. در پژوهش‌های اولیه درباره روابط روستایی-شهری^۱، بیشتر تعاملات جمعیتی بین شهر و روستا مورد توجه قرار می‌گرفت. رویکرد دیگری که در این زمینه مطرح شد، تعاملات روستایی-شهری^۲ از جمله بررسی آثار مراکز شهری بر پسرانه‌های روستایی بود که بیشتر محتوای جغرافیایی داشت. جامعه‌شناسان نیز در این زمینه فعالیت داشته‌اند که توجه آنها عمدتاً بر تغییر و تحول جوامع روستایی متمرکز بوده است (کور^۳، ۱۹۹۵: ۳-۴).

رویکردهای نظری مناسبات شهر و روستا را می‌توان به دو دسته منفی‌نگر و مثبت‌نگر طبقه‌بندی کرد. در رویکردهای منفی‌نگر، مناسبات بین شهر و روستا، یک‌طرفه و به نفع شهر و کلیه جریان‌های اقتصادی، مالی، مهاجرت و غیره به زیان روستا تلقی می‌شود. در این زمینه، افرادی مانند پوتر^۴ با بیان دیدگاه اقتصاد فضای سرمایه‌داری^۵ (لینچ^۶، ۲۰۰۵: ۱۸)، هانس بوبک^۷ با نظریه سرمایه‌داری بهره‌بری^۸ (سعیدی، ۱۳۸۲) آندره گوندر فرانک^۹ با استناد به مکتب وابستگی (لینچ، ۲۰۰۵: ۱۹) و مایکل لیپتون^{۱۰} با بیان مسئله سوگیری شهری، هر کدام به گونه‌ای متفاوت بر تبیین ابعاد منفی روابط شهر و روستا بر نواحی روستایی تأکید داشته‌اند. لیپتون نیز طبق دیدگاه سوگیری شهری معتقد است که نفوذ شهرها بر حوزه‌های روستایی، نه تنها موجب تداوم فقر در میان مردم می‌شود، بلکه به نابرابری‌هایی در حوزه‌های روستایی نیز می‌انجامد (لیپتون به نقل از شکویی، ۱۳۸۳).

در مقابل، کسانی که به مناسبات شهر و روستا از دیدگاه مثبت می‌نگرند، اعتقاد دارند که شهر محل نوآوری، خلاقیت و تحول مثبت است و برقراری پیوندهای روستایی-شهری، موجب انتقال و

1 Rural-Urban Relation
2 Rural-Urban Interaction
3 Kaur
4 Potter
5 Colonial Space Economies
6 Lynch
7 Hans Bobek
8 Rent-Capitalism
9 Andre Gunder Frank
10 Michal Lipton

پیوندهای روستایی- شهری، شبکه‌های مهاجرت و توسعه روستایی...

اشاعه ویژگی‌های توسعه‌ای از شهر به روستا می‌شود. راندینلی^۱ با بیان رویکرد "کارکردهای شهری در توسعه روستایی"^۲ پرو^۳، هیرشمن^۴ و هانسن^۵ با ارائه نظریه قطب رشد و گولد^۶ و نظریه‌پردازان جامعه‌شناختی و اقتصادی مکتب نوسازی مانند اسمسلر^۷، ردفیلد^۸، اینکلس^۹، هوزلیتز^{۱۰} و ایزنشتاد^{۱۱}، شهرها را عامل ایجاد و گسترش توسعه و تسهیل‌کننده توسعه و انتشار نوآوری در حوزه نفوذ روستاهای پیرامون می‌دانند (پاول، به نقل از افراخته، ۱۳۸۲: ۱۰۴).

تبدیل این روابط به پیوندهای اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی و به‌عنوان اجزای لاینفک زندگی شهری و روستایی، موجب اهمیت بسیار این موضوع در زمان حاضر شده است، زیرا پیوندهای روستایی- شهری به شکل جریان‌های فضایی کالا، پول، سرمایه، عقاید، اطلاعات، فناوری و نوآوری می‌توانند علاوه بر تأمین نیازهای شهری، موجب تحولات مثبت اقتصادی و اجتماعی در نواحی روستایی شود.

پیوندهای روستایی- شهری، جریان انتقال محصولات کشاورزی و سایر تولیدات از نواحی روستایی به مراکز شهری برای مصرف‌کنندگان محلی و ارسال به بازارهای منطقه‌ای، محلی و بین‌المللی را شامل می‌شوند و در جهت متفاوت، جریان انتقال کالاهای صنعتی و کارخانه‌ای از مراکز شهری به سکونتگاه‌های روستایی را در برمی‌گیرد (تاکولی^{۱۲}، ۲۰۱۰: ۶۸).

پیوندهای روستایی- شهری را می‌توان از دو منظر مورد بررسی قرار داد:

- پیوند در عرصه فضا مانند جریان‌های افراد، کالاها، سرمایه، اطلاعات، فناوری و حتی مواد زائد
- تعامل در سطح بخش‌ها (تعامل بخشی) شامل فعالیت‌های روستایی که در نواحی شهری انجام می‌شوند، کشاورزی شهری) یا فعالیت‌هایی که اغلب به‌عنوان شهری طبقه‌بندی می‌شوند (صنعت، خدمات)، اما در نواحی روستایی نیز وجود دارند (سعیدی، ۱۳۸۷: ۲۱۶).

1 Rondinelli
2 Urban Function in Rural Development (UFRD)
3 Perroux
4 Hirschman
5 Hansen
6 Gould
7 Smelser
8 Redfield
9 Inkeles
10 Hoselitz
11 Eisenstadt
12 Tacoli

جریان‌های فضایی با پیوندهای درونی بین بخش‌های اقتصادی، در سطح خانوار و اقتصاد محلی وجود دارند که پیوندهای پیشین و پسین بین کشاورزی، صنعت کارخانه‌ای و خدمات مانند تولید نهاده‌ها و فرآوری مواد خام کشاورزی را شامل می‌شوند. اکثر مراکز شهری به تقاضاهای موجود در مناطق روستایی برای کالاها و خدمات به‌منظور توسعه بخش‌های دوم و سوم متکی هستند. هم‌افزایی بین تولیدات کشاورزی و سرمایه‌گذاری‌های شهری، اغلب کلیدی برای توسعه اقتصادهای محلی پویاتر به‌منظور رشد اقتصادی منطقه‌ای در راستای کاهش فقر است (تاکولی، ۲۰۱۰: ۶۹).

باید توجه داشت که شکل پیوندهای روستایی-شهری به میزان بسیاری، تحت تأثیر تحولات کلان از جمله روند جهانی شده، تعدیل ساختاری و اصلاحات اقتصادی قرار دارد که بر جوامع شهری و روستایی تأثیر می‌گذارد (سعیدی، ۱۳۸۷: ۲۱۷).

ارتباط مهاجران روستایی ساکن شهرها با زادگاه خود که به صورت جریان جمعیت، سرمایه، کالا، اطلاعات، نوآوری و فناوری خود را نشان می‌دهد و با انگیزه‌های متفاوتی انجام می‌شود، یکی از زمینه‌هایی است که می‌تواند موجب تقویت مناسبات روستایی-شهری و برقراری پیوندهای مطلوب اقتصادی و اجتماعی بین شهر و روستا شود و نقش مؤثری در توسعه روستاها ایفا کند. در واقع، ارتباط مؤثر و سازمان‌یافته مهاجرین با زادگاه خود، نمونه‌ای از آثار مثبت مهاجرت در نواحی روستایی است. در حقیقت، تاکنون در پژوهش‌های مربوط به مهاجرت و روابط روستایی-شهری، بیشتر بر آثار منفی مهاجرت‌ها بر نواحی روستایی تأکید شده است. در حالی که، مهاجرت می‌تواند آثار مثبتی نیز بر نواحی مبدأ داشته باشد که در دهه اخیر در سطح بین‌المللی، پژوهش‌های بسیاری درباره آن انجام شده است. مهاجرت زمانی عملکرد مثبت دارد که مهاجران روستایی ساکن در شهرها، با روستای زادگاه خود ارتباط داشته باشند و با سرمایه‌گذاری در زمینه‌های مختلف اقتصادی و ایجاد اشتغال، به توسعه روستای زادگاه خود کمک کنند. البته چنین پیوندهایی کم و بیش، در بسیاری از مناطق روستایی کشور وجود دارد، ولی این پیوندها در برخی مناطق به دلایل خاص، از جمله سرمایه اجتماعی بالا و نهادسازی مؤثر، قوی‌تر هستند و نقش بسیار مؤثری در توسعه مناطق روستایی دارند.

با این حال، هدف پژوهش حاضر، پاسخگویی به این پرسش است که مهاجران روستایی ساکن در شهرها، چه نقشی در برقراری و تقویت پیوندهای روستایی-شهری دارند و این پیوندها چه تأثیری بر توسعه اقتصادی و اجتماعی روستاهای مورد مطالعه گذاشته‌اند.

پیوندهای روستایی-شهری، شبکه‌های مهاجرت و توسعه روستایی...

چارچوب نظری

پیوندهای روستایی-شهری و توسعه

مناسبات و تعاملات متقابل و پیوندهای روستایی-شهری، به‌عنوان یکی از عوامل مؤثر بر بروز تغییرات اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی در فضاهای شهری و روستایی شناخته شده‌اند. در گذشته، نظریه‌های توسعه بر تفکیک برنامه‌ریزی شهری و روستایی تأکید داشتند و به همین دلیل، برنامه‌های جداگانه‌ای برای توسعه شهری و روستایی تدوین می‌شد. در این راستا، برنامه‌ریزان شهری با تعصب شهری، توسعه روستایی را به‌دلیل شهرها مورد توجه قرار دادند و یکپارچگی منطقه‌ای را از طریق توسعه شهری دنبال کردند. در مقابل، برنامه‌ریزان روستایی با تعصب روستایی و ضدیت با شهر، برای شهرها ماهیت انگلی قائل بودند و بر توسعه روستایی و کشاورزی، بدون توجه به توسعه روستایی تأکید داشتند. در اواخر دهه ۱۹۷۰، انگاره‌ای ترویج یافت که بر اساس آن شهرها می‌توانند در توسعه روستایی مؤثر واقع شوند. این دیدگاه - که بر اساس نظریه مکان مرکزی ارائه شد - را جانسون^۱ در هند اجرا کرد، بدین ترتیب که بر اساس آن، شهرک‌های روستایی در این کشور، شکاف بین شهرها و روستاها را از طریق تجاری سازی فعالیت‌های کشاورزی کاهش می‌دادند (طاهرخانی و افتخاری، ۱۳۸۳: ۸۰). بدین ترتیب که شهرها با ارائه تسهیلات و کالای مصرفی، خدمات عمومی و خصوصی، برقراری پیوند بین نواحی روستایی و بازارهای ملی، حمایت از تولیدات روستایی، فرآوری مواد اولیه کشاورزی، اشتغال غیرکشاورزی و زمینه‌سازی برای ارتقای دانش و آگاهی روستاییان در فرایند توسعه روستایی نقش مهمی دارند.

در حال حاضر، این موضوع مطرح است که شهر و روستا با هم رابطه دارند و بر یکدیگر به‌طور متقابل تأثیر می‌گذارند. این موضوع، بنیان دیدگاه ناحیه‌گرایی را در توسعه روستایی و شهری تشکیل می‌دهد. در دیدگاه ناحیه‌گرا به دور از تعصبات شهری و روستایی، بر پیوند شهر و روستا و صنعت و کشاورزی تأکید می‌گردد و توسعه روستایی و شهری، بدون توجه به پیوند مناسب بین آنها ناممکن تلقی می‌شود. همچنین در این دیدگاه، به یکپارچگی فضایی و عملکردی شهرها و روستاها در یک بافت ناحیه‌ای توجه می‌شود و همان‌طور که تی. اسکارلت اپستین و دیوید جوزف^۲ بیان می‌کنند،

1. Jhanson
2. Scarlett Epstein & David Joseph

توسعه روستایی، دوره سوم، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۳۹۰

توسعه روستایی و شهری به‌عنوان فرایندهای مکمل و یکپارچه^۱، موجب تسریع توسعه ناحیه‌ای می‌شوند (اپستین به نقل از طاهرخانی و افتخاری، ۱۳۸۳: ۸۵). برخی کشورها مانند اندونزی با همکاری برنامه عمران ملل متحد (UNDP)، تقویت و استحکام پیوندهای روستایی-شهری را از طریق یکپارچه‌سازی فعالیت‌های اقتصادی مورد توجه قرار دادند. همچنین در این کشور با اتخاذ رویکرد کاهش فقر از طریق پیوندهای روستایی-شهری^۲ (PARUL) به رشد رو به تزاید فقر در نواحی روستایی واکنش نشان داده شد. از این رو، پیوندهای روستایی-شهری در تنظیم و بیان سیاست‌های توسعه با هدف کاهش فقر و حمایت از نقش مثبت مراکز شهری در توسعه نواحی روستایی پیرامون و به‌ویژه در رفع یا حداقل، کاهش شکاف روستایی-شهری^۳، مورد تأکید کارشناس‌ها است (سعیدی، ۱۳۸۷: ۲۱۶).

مهاجرت، وجوه ارسالی و توسعه روستایی

در بسیاری از نظریه‌های اقتصادی مانند نظریه وابستگی، بر جریان یک‌طرفه سرمایه و منابع اقتصادی از نواحی روستایی به شهرها تأکید می‌شود. به همین دلیل در خصوص مهاجرت‌های روستایی-شهری نیز صرفاً به پیامدهای منفی مهاجرت از جمله انتقال سرمایه از مناطق روستایی توجه شده و آثار مثبت شهرها، به‌ویژه مهاجرین روستایی ساکن در شهرها در انتقال مجدد سرمایه و منابع اقتصادی به روستاها نادیده گرفته شده است.

در مقابل، دیدگاه‌های تحت تأثیر اقتصاد کلاسیک نشان می‌دهند که امکان رخنه به پایین سرمایه از نواحی شهری به نواحی روستایی نیز وجود دارد. در همین راستا، برخی محققان در جستجوی شواهدی برای جریان سرمایه در مسیری متضاد، یعنی از شهر به روستا هستند. جریان وجوه ارسالی^۴ سرمایه‌گذاری مهاجران در نواحی روستایی، انتقال اطلاعات و فناوری به این نواحی از جمله فعالیت‌هایی است که موجبات انتقال سرمایه را فراهم می‌کند (لینچ، ۲۰۰۵: ۱۸۵). پژوهش درباره مهاجرت و نقش مهاجران در توسعه، به‌طور جدی از دهه ۱۹۹۰ آغاز شد که هر ساله بر تعداد پژوهش‌ها درباره این موضوع افزوده می‌شود. البته آنچه بیشتر در سطوح بین‌المللی در زمینه مهاجرت

1 Complementary Processes

2 Poverty Alleviation through Rural-Urban Linkages (PARUL)

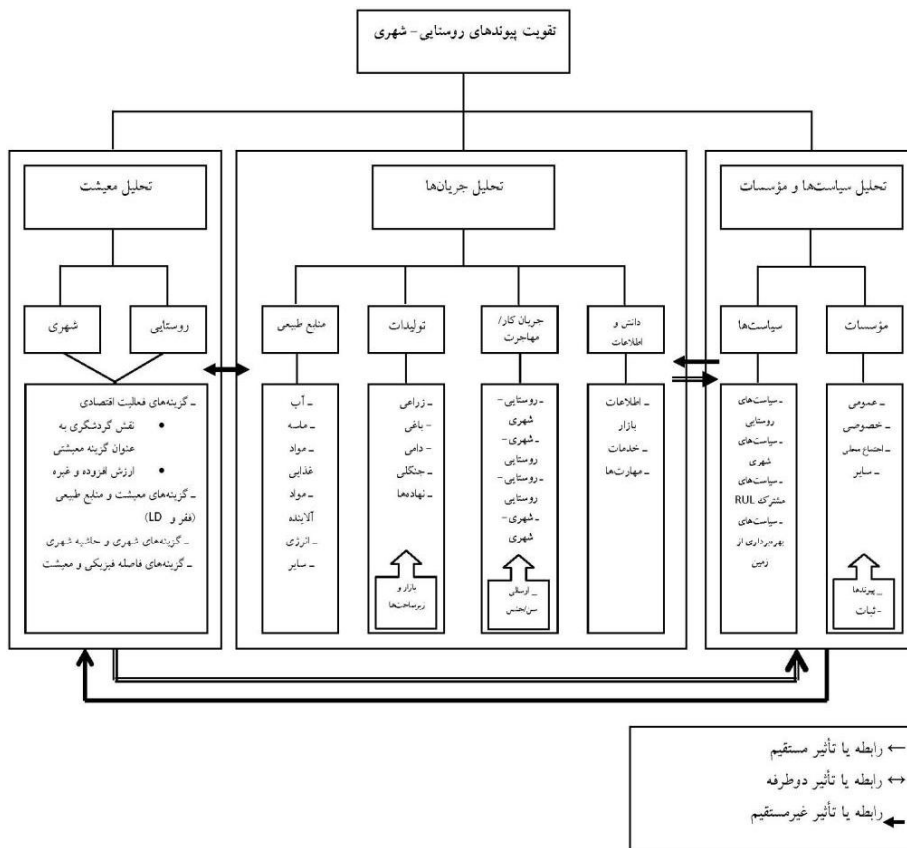
3 Rural-Urban Gap

4 Remittance

پیوندهای روستایی-شهری، شبکه‌های مهاجرت و توسعه روستایی...

مطرح می‌شود، مهاجرت کارگران روستایی است که برای یافتن شغل مناسب مهاجرت کرده و همواره برای خانواده خود که در روستا سکونت دارند، وجوهی را ارسال می‌کنند. این وجوه ارسالی، موجب بهبود وضع اقتصادی و افزایش سرمایه‌گذاری‌های خانوارهای روستایی می‌شود و در نهایت، روند توسعه اقتصاد روستایی را تقویت می‌کند.

شکل (۱): چارچوب مفهومی پیوندهای روستایی-شهری (زلکه و تروتمن^۱، ۲۰۰۶)

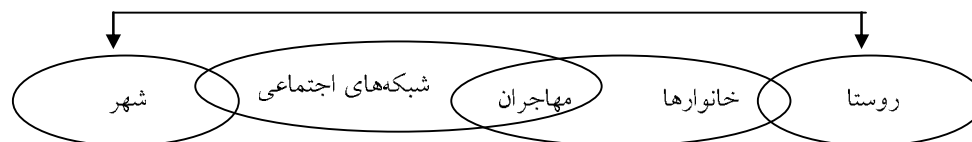
البته وجوه ارسالی مهاجران، برای توسعه مناطق مهاجرفرست بیشتر مورد توجه قرار گرفته است. افزایش توجه به این موضوع در چند سال اخیر به افزایش حجم این وجوه ارسالی به کشورهای

1 Zeleke & Trutmann

توسعه روستایی، دوره سوم، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۳۹۰

کم‌درآمد و نقش آن در توسعه اقتصادی مناطق دریافت‌کننده مربوط می‌شود. در واقع، جریان وجوه ارسالی، انتقال پول نقد از مکانی به مکان دیگر است (براین و وست^۱، ۲۰۰۶: ۷). انواع مختلفی از وجوه ارسالی وجود دارد که می‌توان آنها را به بین‌المللی یا داخلی، جمعی یا انفرادی، رسمی یا غیررسمی، نقدی یا غیرنقدی طبقه‌بندی کرد (دورن^۲، ۲۰۰۱: ۶۸). در سال ۱۹۹۹، وجوه ارسالی بین‌المللی^۳، حدود ۱۰۰ میلیارد دلار بود که در سال ۱۹۹۰ به ۴۰ میلیارد دلار افزایش یافت. در بین کشورهای دریافت‌کننده وجوه ارسالی در سال ۲۰۰۳، کشور هند با دریافت ۱۷/۴ میلیارد دلار، رتبه اول را به خود اختصاص داده است (هیلمن^۴، ۲۰۰۵: ۲۳۳). در سال ۲۰۰۹، وجوه ارسال شده به کشورهای در حال توسعه، به ۳۳۸ میلیارد دلار افزایش یافته است. البته به دلیل بحران جهانی اقتصاد، رشد وجوه ارسالی از سال ۲۰۰۷ تا ۲۰۰۹ کاهش یافته است، ولی پیش‌بینی‌ها بیانگر افزایش دوباره این وجوه در سال ۲۰۱۰ و ۲۰۱۱ است. با این حال، ده کشور برتر از لحاظ دریافت وجوه ارسالی در سال ۲۰۰۹، عبارت‌اند از هند (۵۲ میلیارد دلار)، چین (۴۹ میلیارد دلار)، مکزیک (۲۸ میلیارد دلار)، فیلیپین (۹ میلیارد دلار)، لهستان (۱۱ میلیارد دلار)، نیجریه (۱۰ میلیارد دلار)، رومانی (۹)، بنگلادش (۹)، مصر (۹ میلیارد دلار)، و ویتنام (۷ میلیارد دلار). وجوه ارسالی در برخی از کشورهای جهان، نقش مهمی در تولید ناخالص داخلی (GDP) آنها دارد. از لحاظ سهم وجوه ارسالی در تولید ناخالص داخلی، ده کشور برتر در جهان عبارت‌اند از: تاجیکستان (۵۰ درصد)، تونگا (۳۸ درصد)، مولداوی (۳۱ درصد)، قرقیزستان (۲۸ درصد)، لسوتو (۲۷ درصد)، سامائو (۲۸ درصد)، لبنان (۲۵ درصد)، گینه (۲۴ درصد)، نپال (۲۲ درصد) و هندوراس (۲۰ درصد). پنج کشور مهمی که مهاجران وجوه خود را از آنجا ارسال می‌کنند، عبارت‌اند از آمریکا، عربستان، روسیه، آلمان و سوئیس (دیلیپ^۵، ۲۰۰۹: ۲).

شکل (۲): جایگاه مهاجران و شبکه‌های اجتماعی در پیوندهای روستایی-شهری

1 Bruyn & Wets
2 Doorn
3 Global Remittance
4 Heilmann
5 Dilip

پیوندهای روستایی - شهری، شبکه‌های مهاجرت و توسعه روستایی...

جریان ارسال وجوه فقط در بین کشورها محدود نمی‌شود. وجوه مذکور در داخل کشورها به‌ویژه در بین مناطق شهری و روستایی نیز ارسال می‌شود که در مقایسه با ارسال وجوه در سطح بین‌المللی کمتر بررسی شده است.

با این حال، محققان معتقدند وجوه ارسالی مهاجران، نقش مهمی در کاهش فقر و بهبود زندگی خانواده‌ها دارند (دی‌هس^۱، ۲۰۰۶: ۵۶۵). ون‌دورن (۲۰۰۱) معتقد است که وجوه ارسالی یا بازگشت سرمایه به روستا، بیانگر توجه مهاجرین به مبدأ خود است. این کار آنها را به افراد باقی‌مانده در روستا پیوند می‌دهد. پژوهش‌های موجود نشان می‌دهند که این وجوه سهم نسبتاً زیادی از درآمدهای مهاجر و خانواده‌ها در مبدأ را تشکیل می‌دهند. به‌عنوان مثال، این وجوه در پاکستان، مکزیک، کنیا، کامرون، اروگوئه و نپال، وجوه مذکور، ۲۵ تا ۵۰ درصد از درآمد مهاجران را تشکیل می‌دهد (فیندلی، ۱۳۷۰: ۱۱۷).

همچنین رگمی و تیسدل در پژوهش‌های خود در نپال دریافتند که به‌طور متوسط، ۴/۰۷ درصد از درآمد خانواده‌ها از وجوه ارسالی تأمین شده است. این میزان از ۱۵/۶۵ درصد در بین کسانی که تا ده هزار روپیه درآمد داشتند، تا ۲/۵۲ درصد در بین مهاجرانی که پنجاه هزار روپیه درآمد داشتند، متغیر بوده است. مبالغ دریافتی با میزان درآمد افزایش می‌یابد و به‌طور متوسط، بین ۸۸۹/۶۵ تا ۲۷۷۵/۰۳ روپیه است. آنها داده‌های بسیار متفاوتی از سایر کشورها نیز ارائه کردند (رگمی^۲ و همکاران، ۲۰۰۲).

علاوه بر بررسی مقدار و نسبت وجوه ارسالی، برخی از محققان به دنبال بررسی پیامدهای اقتصادی و اجتماعی آن نیز هستند. رگمی و تیسدل در بررسی خود دریافتند که ۵۵/۱ درصد از وجوه ارسالی برای جبران هزینه‌های خانوار استفاده شده است. آنها به‌ویژه نشان دادند که این مقدار پول برای خرید نیازمندی‌هایی مانند صابون، نفت سفید، نمک، شکر و لباس هزینه شده است. در چنین مواردی، وجوه ارسالی نمی‌تواند تأثیر پایداری در روند توسعه روستایی داشته باشد و حتی می‌تواند زمینه وابستگی خانوارهای روستایی را نیز فراهم کند. نتایج برخی پژوهش‌ها (رضوانی و همکاران، ۱۳۸۶: ۱۷۵) نیز نشان داده است که آن دسته از وجوه ارسالی که به شکل کمک‌های سرمایه‌گذاری به روستا و خانوارهای روستایی بوده، نقش مؤثری در عمران روستایی، ایجاد اشتغال و افزایش درآمد روستاییان داشته است.

1 De Haas
2 Regmi

توسعه روستایی، دوره سوم، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۳۹۰

روستاییان شاغل در شهرها که قسمتی از درآمد خود را به صورت وجوه ارسالی به روستاها ارسال می‌کنند، موجب می‌شوند قدرت خرید خانواده افزایش یابد و امکان رشد و توسعه روستاها فراهم شود. برآوردها نشان می‌دهند که در کشورهای درحال توسعه، ۴۵ تا ۵۰ درصد از افراد مهاجر، قسمتی از درآمدشان را برای خانواده خود در روستا ارسال می‌کنند. میزان وجه ارسالی نیز به دو عامل بستگی دارد:

الف: میزان درآمد روستاییان در شهر

ب: مدت اقامت و میزان ارتباط فرد با خانوار خود در روستا (زرنقی، ۱۳۸۲: ۷۲)

علاوه بر این، سکونت زنان، فرزندان و خویشاوندان افراد مهاجر در روستاها باعث می‌شود که بسیاری از مهاجران، روستا را همچنان به عنوان خانه اصلی خود تلقی کنند. البته الگوی مهاجرت به توانایی مهاجران در حفظ پیوندها با جامعه مبدأ نیز بستگی دارد. بسیاری از مهاجران، پس از گذشت سال‌های زیاد، ارتباط خود با روستاها را قطع نمی‌کنند و پیوسته خود را یکی از اعضای جامعه روستایی می‌دانند. بسیاری از آنها هنگام برداشت محصول به روستا باز می‌گردند و بعضی نیز قصد دارند دوران بازنشستگی را در موطن خود سپری کنند.

فرصت آغاز جریان‌های غیررسمی پول از مهاجرین شهری به خویشاوندان روستایی، یکی از مهمترین انگیزه‌های مهاجرت‌های روستایی - شهری است. علاوه بر این، مبالغ غیررسمی ارسالی مهاجران یکی از پیامدهای مهم مهاجرت است. رگمی و تیسدل برخی از اشکال و انگیزه‌های ارسال پول را به شرح ذیل بیان کرده‌اند که هر کدام ممکن است برای نواحی روستایی، اهمیت متفاوتی داشته باشد.

انتقال منظم: مهاجران (اغلب تعداد کمی از آنها) مبالغی را به‌طور منظم ارسال می‌کنند. انگیزه‌های

آنها ممکن است ناشی از تعهد، آرزوی به ارث بردن زمین یا نوع دوستی باشد؛

پرداخت بیمه: ساکنان شهری برای کمک به خویشاوندان روستایی خود در ایام گرفتاری برای

آنها پول ارسال می‌کنند؛

پرداخت وام: مهاجران به خویشاوندان روستایی وام پرداخت می‌کنند، با این انتظار که شاید

بازپرداخت به میزان زیادی انجام نشود یا ممکن است به شکل بازپرداخت نقدی نباشد؛

پیوندهای روستایی- شهری، شبکه‌های مهاجرت و توسعه روستایی...

بازپرداخت تحصیل: بازپرداخت پول به خانواده بابت هزینه‌هایی که در دوره جوانی برای آموزش مهاجران صرف شده و زمینه ارتقای آنها را میسر کرده است (رگمی و تیسدل^۱، ۲۰۰۲: ۷۵).
پرداخت‌های مهاجرین فقط به وجوه ارسالی محدود نمی‌شود که جنبه مالی و پولی^۲ دارد. در مقابل پرداخت‌های پولی و مالی، پرداخت‌های اجتماعی^۳ وجود دارد که حداقل سه نوع ساختارهای هنجاری^۴، سیستم‌های عملیاتی^۵، و سرمایه اجتماعی^۶ را شامل می‌شود. ساختارهای هنجاری ایده‌ها، ارزش‌ها و عقاید را شامل می‌شود. آنها هنجارهای رفتاری، ایده‌های مربوط به مسئولیت خانواده، اصول همجواری و همسایگی، مشارکت اجتماع محلی، و آرزوی تحرک اجتماعی را شامل می‌شوند. آنها با ایده‌های موجود درباره جنسیت، نژاد و هویت طبقه مرتبط هستند. آنها ارزش‌های مربوط به چگونگی سازماندهی انجام کار، حکمروایی خوب، خرید خوب و چگونگی رفتار سیاستمداران را نیز شامل می‌شوند. سیستم‌های عملیاتی اقداماتی است که ساختارهای هنجاری، آنها را شکل می‌دهند. ارزش‌ها و هنجارها که سرمایه اجتماعی متکی بر آنها است پرداخت‌های اجتماعی را تشکیل می‌دهند.
با این حال، پرداخت‌های اجتماعی هنگامی انجام می‌شوند که مهاجران به اجتماع محلی خود برمی‌گردند و با افراد غیرمهاجر ملاقات یا زندگی می‌کنند یا از طریق مبادله نامه‌ها، فیلم‌ها، نوارهای کاست، ایمیل و تلفن با آنها ارتباط برقرار می‌کنند. سازوکارهای انتقال پرداخت‌های اجتماعی، به گونه‌های مختلف از سایر انواع انتشار جهانی فرهنگ متفاوت هستند (لویت^۷، ۲۰۰۵: ۲-۳).

روش پژوهش و معرفی ناحیه مورد مطالعه

پژوهش حاضر از لحاظ هدف، کاربردی و روش انجام آن توصیفی و تحلیلی است و داده‌های مورد نیاز با استفاده از پرسشنامه جمع‌آوری شده است. ناحیه مورد مطالعه، روستاهای واقع در حد فاصل شهرستان شاهرود و دامغان در استان سمنان است که از بین آنها، چهار روستای ده‌ملا، مهماندوست، مؤمن‌آباد و کلاته‌ملا انتخاب شدند که پدیده مهاجرت و نقش مهاجران در توسعه روستاها در آنها نمایان‌تر است. از لحاظ تقسیمات کشوری، روستای ده‌ملا از توابع شهرستان شاهرود

1 Tisdell
2 Monetary Remittance
3 Social Remittance
4 Normative Structures
5 Practice Systems
6 Social Capital
7 Levitt

توسعه روستایی، دوره سوم، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۳۹۰

است و بقیه روستاها نیز در شهرستان دامغان قرار دارند. جامعه آماری، خانوارهای ساکن روستاها و مهاجران روستایی ساکن شهرها را شامل می‌شود. طبق نتایج سرشماری نفوس و مسکن سال ۱۳۸۵ و به‌روزرسانی آن در سال ۱۳۸۸، تعداد خانوار ساکن در روستاهای منتخب، ۹۵۲ خانوار است که با توجه امکانات و توان محقق، از بین آنها حدود ۱۰ درصد (۱۰۲ سرپرست خانوار) به‌عنوان حجم نمونه در نظر گرفته شدند. درباره تعداد دقیق مهاجران روستاها اطلاعات دقیقی وجود ندارد و متناظر با حجم نمونه خانوارهای روستایی ساکن، ۱۰۲ نفر از مهاجران به‌عنوان نمونه خانوارهای مهاجر تعیین شدند. با توجه به تعداد خانوار در هر یک از روستاهای مورد مطالعه، حجم نمونه تعیین شده بین روستاها توزیع شد و سهمیه هر روستا مشخص گردید (جدول ۱) و نمونه‌گیری از خانوارهای ساکن و مهاجر به‌طور تصادفی انجام شد. از آنجایی که تعداد زیادی از مهاجران در ایام معینی مانند تعطیلات نوروز، فصل تابستان و تاسوعا و عاشورای حسینی، در روستای زادگاه خود حضور می‌یابند، تعطیلات نوروز برای تکمیل پرسشنامه تعیین شد تا دسترسی به مهاجران میسر گردد. علاوه‌براین، با مسئولین و دست‌اندرکاران محلی در روستاها و اجتماع محلی مهاجران در تهران برای تکمیل، کنترل و تدقیق داده‌ها مصاحبه‌هایی برگزار شد و بدین ترتیب، بخشی از داده‌های مورد نیاز از این طریق جمع‌آوری شد. واحد تحلیل و سطح تحلیل، خانوارهای روستایی (مهاجر و ساکن) است. با این حال، پس از جمع‌آوری داده‌های مورد نیاز از خانوارهای ساکن و مهاجر، با استفاده از روش‌های آماری از جمله آزمون T تک‌نمونه‌ای، تجزیه و تحلیل داده‌ها انجام شد.

جدول شماره (۱): توزیع حجم نمونه ساکنان و مهاجران در روستاهای مورد مطالعه

نام روستا	تعداد خانوار روستایی ساکن	حجم نمونه خانوارهای روستایی	حجم نمونه خانوارهای مهاجر
دهملا	۳۶۵	۳۹	۳۶
مهماندوست	۲۶۴	۲۹	۲۹
مؤمن‌آباد	۱۵۹	۱۷	۱۷
کلاته‌ملا	۱۶۴	۱۷	۱۷
جمع	۹۵۲	۱۰۲	۱۰۲

منبع: یافته‌های تحقیق

پیوندهای روستایی- شهری، شبکه‌های مهاجرت و توسعه روستایی...

یافته‌های تحقیق

با توجه به نتایج حاصل از پرسشنامه‌های خانوارهای روستایی ساکن و مهاجران روستایی ساکن شهرها و نیز اطلاعات جمع‌آوری شده از دهیاری‌های روستاهای مورد مطالعه، یافته‌های تحقیق بیان می‌شود.

حجم و مقصد مهاجران

درباره تعداد مهاجران روستاهای مورد مطالعه، اطلاعات دقیقی وجود ندارد. ولی بررسی‌های کلی نشان می‌دهند که حدود ۷۵ درصد از مهاجران در شهر تهران و بقیه به ترتیب در شهرهای شاهرود، دامغان و گرگان سکونت دارند. علت اقامت تعداد زیادی از مهاجران در تهران، جاذبه‌های گسترده آن در مقایسه با شهرهای محلی و منطقه‌ای است. البته فاصله روستاها از تهران نیز زیاد نیست (۳۵۰ - ۳۷۰ کیلومتر) و به دلیل موقعیت مناسب آنها در امتداد راه ارتباطی تهران- مشهد و وجود امکانات متنوع حمل‌ونقل، بسیاری از مهاجران با روستاهای زادگاه خود، روابط عمیق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی دارند که این روابط به صورت فیزیکی و غیر فیزیکی جلوه می‌کند. طبق بررسی‌های میدانی، حدود ۳۰ درصد از مهاجران مورد مطالعه، به‌طور هفتگی و ماهانه و ۷۰ درصد به‌طور فصلی و سالانه با زادگاه روستایی خود رابطه دارند.

انگیزه‌های ارتباط مهاجران با روستای زادگاه

بررسی انگیزه‌های مهاجران در برقراری روابط با روستاهای زادگاه خود نشان می‌دهد که حضور اقوام و بستگان در روستا (۹۰,۲ درصد)، علاقه به زادگاه (۸۷,۵ درصد)، حضور والدین (۴۰,۲ درصد) و بهبود وضعیت اقتصادی روستا (۱۶,۷ درصد)، به ترتیب بیشترین تأثیر را در این زمینه دارند (جدول ۲).

جدول (۲): انگیزه‌های ارتباط مهاجران با روستاهای زادگاه خود در ناحیه دهمل-۱۳۸۸

شرح	علاقه به زادگاه		حضور والدین در روستا		حضور اقوام و بستگان در روستا		بهبود وضعیت اقتصادی روستا	
	بلی	خیر	بلی	خیر	بلی	خیر	بلی	خیر
تعداد	۸۹	۱۳	۴۱	۶۱	۹۲	۱۰	۱۷	۸۵
درصد	۸۷,۳	۱۲,۷	۴۰,۲	۵۹,۷	۹۰,۲	۹,۸	۱۶,۷	۸۳,۳

منبع: یافته‌های تحقیق

توسعه روستایی، دوره سوم، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۳۹۰

مالکیت مهاجران در نقاط روستایی

همان‌طور که گفته شد، یکی از انگیزه‌های مهاجران برای ارتباط با روستاهای زادگاه خود، داشتن مالکیت و فعالیت اقتصادی در روستاها است. البته فقط ۱۶,۷ درصد از مهاجران، این عامل را انگیزه ارتباط خود با روستاها بیان کرده‌اند، ولی برخورداری مهاجرین از انواع مالکیت در روستاها به این نسبت محدود نمی‌شود. طبق نتایج مطالعات میدانی، ۳۳,۳ درصد آنها از مالکیت منزل مسکونی در روستا به صورت خانه دوم برخوردار هستند که در ایام خاص از آنها استفاده می‌کنند. این نسبت در روستای دهملا به ۹۲ درصد می‌رسد. همچنین بیش از ۶۷ درصد از مهاجران از مالکیت اراضی کشاورزی (بیشتر به صورت باغ) در روستا برخوردار هستند که در روستای مؤمن‌آباد، این نسبت به ۸۶ درصد افزایش می‌یابد. علاوه‌براین، ۱۲,۷ درصد از مهاجران از مالکیت مغازه و ۸,۸ درصد نیز از مالکیت کارگاه تولیدی و صنعتی برخوردار بوده‌اند که این نسبت در روستای دهملا، ۲۰ درصد است (جدول ۳).

جدول (۳): انواع مالکیت مهاجران در روستاهای مورد مطالعه -۱۳۸۸

نوع مالکیت	مسکن		اراضی کشاورزی و باغ		مغازه		کارگاه		دام	
	بلی	خیر	بلی	خیر	بلی	خیر	بلی	خیر	بلی	خیر
تعداد	۳۴	۶۸	۶۹	۳۳	۱۳	۸۹	۹	۹۳	۵	۹۷
درصد	۳۳,۳	۶۶,۷	۶۷,۶	۳۲,۴	۱۲,۷	۸۷,۳	۸,۸	۹۱,۲	۴,۹	۹۵,۱

منبع: یافته‌های تحقیق

ترکیب و انواع مشاغل مهاجران روستایی در شهرها

ترکیب انواع مشاغل مهاجران روستایی در شهرهای مقصد نشان می‌دهد که ۱۲,۷ درصد آنها در فعالیت‌های مربوط به نجاری و کارهای چوبی، ۸,۸ درصد در مدیریت (و مالکیت) حمام‌های عمومی، ۲۷,۵ درصد در مشاغل اداری، ۱۰,۸ درصد در مشاغل بازاری و ۴۰,۲ درصد در سایر مشاغل آزاد اشتغال دارند. همچنین بررسی‌ها نشان داده است که حمام‌داری از فعالیت‌های اولیه مهاجران در تهران بوده است و اکنون نیز آنها بسیاری از حمام‌های عمومی تهران را اداره می‌کنند. همچنین انجام فعالیت‌های مربوط به صنایع چوب و فرآورده‌های چوبی اعم از تولید و فروش آن، یکی از مشاغل

پیوندهای روستایی- شهری، شبکه‌های مهاجرت و توسعه روستایی...

مهم مهاجران در شهرها است. مهاجران انجام فعالیت‌های مربوط به صنایع چوبی را در روستاهای مورد مطالعه رواج داده‌اند که یکی از مهمترین اقدامات آنها در ایجاد اشتغال و رونق اقتصادی در روستاها از طریق پیوندهای روستایی- شهری است (جدول ۴).

جدول (۴): ترکیب و نسبت مشاغل مهاجران روستایی ساکن شهرها در ناحیه مورد مطالعه ۱۳۸۸

نوع مشاغل	تولیدات صنایع چوبی	مشاغل اداری	مشاغل تجاری و بازاری	مدیریت گرمابه‌های عمومی	سایر مشاغل آزاد	جمع
تعداد شاغلین (نفر)	۱۳	۲۸	۱۱	۹	۴۱	۱۰۲
درصد	۱۲,۷	۲۷,۵	۱۰,۸	۸,۸	۴۰,۲	۱۰۰

مأخذ: یافته‌های تحقیق

نهادها و تشکلهای اجتماعی مهاجران

یکی از عوامل بسیار مهمی که موجب شده است مهاجران نقش مؤثری در توسعه و عمران روستاها داشته باشند، ایجاد نهادها و تشکلهایی در تهران است. بسیاری از مهاجران روستاهای منطقه مورد مطالعه به‌ویژه مهاجران اولیه، در محدوده خیابان ولی عصر (پل امیربهدر) سکونت دارند که این کار پیوندهای بین آنها را حفظ و تقویت کرده است. همچنین تأسیس حسینیه دهملایی‌ها و راه‌اندازی صندوق قرض‌الحسنه قائم در محله فوق، از مهمترین نهادهای اجتماعی است که مهاجران در تهران ایجاد کرده‌اند. حسینیه مذکور که در سال ۱۳۶۷ تأسیس شده است، دو طبقه و ۷۱۰ متر زیرینا دارد. در این حسینیه، علاوه بر برگزاری مراسم مذهبی، ۱۳۰ مددجو نیز تحت پوشش مالی قرار دارند. حسینیه دهملایی‌ها، کارکردهای مختلف مذهبی، فرهنگی، سیاسی و اقتصادی دارد و به‌عنوان مرکزی برای برقراری ارتباط بین مهاجران روستای دهملا و روستاهای اطراف در تهران عمل می‌کند و بسیاری از جلسه‌ها و هماهنگی‌های مهاجران با یکدیگر در آنجا انجام می‌شود. در ضمن، حسینیه مذکور کانونی برای پیگیری امور مربوط به ساکنان روستا محسوب می‌شود. یکی از موضوعات بسیار مهم، مسائل مربوط به روستاهای منطقه و چگونگی پیگیری فعالیت‌های عمرانی و توسعه آن است. از آنجایی که مهاجران ساکن در تهران، از لحاظ اقتصادی، اجتماعی و سیاسی از توانمندی بسیاری برخوردار هستند، در توسعه و عمران روستاها نقش مؤثری ایفا می‌کنند. در واقع، اگر چنین ارتباطاتی بین مهاجران روستایی ساکن شهر وجود نداشت و نهادهای مذکور برای برقراری ارتباط بین آنها شکل نمی‌گرفت،

توسعه روستایی، دوره سوم، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۳۹۰

مهاجران هرگز نمی‌توانستند نقش مؤثری در روند توسعه عمران روستاهای زادگاه خود ایفا کنند. به عبارت دیگر، تفاوت مهم مهاجران روستاهای این منطقه با مهاجران بسیاری دیگر از مناطق کشور، نهادسازی و وجود تشکل‌های قوی در بین آنهاست که زمینه مشارکت مؤثر آنها در توسعه روستاها را فراهم می‌کند.

علاوه بر نهادهای مهاجران در تهران، نهادهای مشترک ساکنان - مهاجران نیز وجود دارد. یکی از نهادهای مذکور، هیأت امنایی برای رسیدگی به امور روستا است که جلسات آن در ایام خاص با حضور نمایندگان مهاجران و ساکنان، اعضای شورای اسلامی روستا و دهیار در روستای دهملاروستا تشکیل می‌شود. نهاد مذکور، در بررسی مسائل روستا و نیازهای آن و اتخاذ تصمیم‌های لازم برای توسعه و عمران روستایی با جلب مشارکت مردم نقش مؤثری دارد.

نقش مهاجران در توسعه روستایی

* شکل کمک‌های مهاجران در عمران و نوسازی روستاها

از ۱۰۲ خانوار مهاجر مورد مطالعه، ۹۶ نفر (۹۴,۱ درصد) به شکل‌های مختلف به روستاهای زادگاه خود کمک‌هایی کرده و فقط ۶ نفر (۵,۹ درصد) در این زمینه کمکی نداشته‌اند.

به‌طور متوسط، ۹۲,۱ درصد از آنها به‌طور مالی، ۹,۸ درصد به شکل فنی و ۱۵,۷ درصد به شکل اداری به عمران و نوسازی روستای خود کمک کرده‌اند. کمک‌ها در زمینه امور مذهبی، بهداشتی-درمانی، آموزشی، تولیدی و زیرساختی به ترتیب بالاترین سهم را داشته‌اند.

کمک به توسعه و احداث بناهای مذهبی با توجه به بافت مذهبی مردم روستاهای منطقه قابل توجه است. کمک به ساخت و توسعه زائرسرای مسافرخانه، مساجد، حسینیه‌ها، تکایا و زینیه از جمله کمک‌های مهاجران به توسعه مکان‌های مذهبی در روستاهای مورد مطالعه است. تعدد و تنوع اماکن مذهبی، هیئت‌ها و دسته‌جات مذهبی که بیشتر در ماه‌های محرم و صفر جلوه می‌کند، بیانگر مشارکت گسترده مردم در امور مذهبی است (جدول ۵).

جدول (۵): میزان و نوع کمک مهاجرین به روستاهای ناحیه مورد مطالعه-۱۳۸۸

نوع کمک مهاجران	کمک مالی			کمک فنی			کمک اداری		
	بلی	خیر	جمع	بلی	خیر	جمع	بلی	خیر	جمع
تعداد پاسخگویان	۹۴	۸	۱۰۲	۱۰	۹۲	۱۰۲	۱۶	۸۶	۱۰۲
درصد	۹۲,۱	۷,۹	۱۰۰	۹,۸	۹۰,۲	۱۰۰	۱۵,۷	۸۴,۳	۱۰۰

منبع: یافته‌های تحقیق

پیوندهای روستایی- شهری، شبکه‌های مهاجرت و توسعه روستایی...

* وجوه ارسالی و کمک‌های مستقیم مهاجران

مهاجران روستایی ساکن در شهرها، علاوه بر کمک به عمران و توسعه روستاهای زادگاه، به والدین، خانواده‌ها و بستگان خود نیز به‌طور مستقیم کمک کرده‌اند. ۳۹ درصد از مهاجران، به ارسال مستقیم وجوه پرداخته‌اند که این مقدار در برخی روستاها به ۵۰ درصد نیز رسیده است. ارسال لوازم و کالا فقط در بین ۷,۴۵ درصد از مهاجران وجود داشته که در دو روستا در حد صفر نیز بوده است. همچنین ۵۳,۳ درصد از مهاجران با ارسال مواد غذایی، از خانواده‌ها و بستگان خود در روستاها حمایت کرده‌اند (جدول ۶).

جدول شماره (۶): ترکیب انواع کمک‌های مستقیم مهاجران در ناحیه مورد مطالعه- ۱۳۸۸

روستا	ارسال وجوه		ارسال لوازم و کالا		ارسال مواد غذایی		جمع	
	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد
دهملا	۱۴	۳۸,۹	۰	۰	۲۲	۶۱,۱	۳۶	۱۰۰
مهماندوست	۸	۲۹,۶	۳	۱۱,۱	۱۶	۵۹,۳	۲۷	۱۰۰
مؤمن‌آباد	۸	۵۰	۰	۰	۸	۵۰	۱۶	۱۰۰
کلاته‌ملا	۶	۳۷,۵	۳	۱۸,۷	۷	۴۳,۸	۱۶	۱۰۰
کل ناحیه	۳۶	۳۹	۶	۷,۴۵	۵۳	۵۳,۵	۹۵	۱۰۰

منبع: یافته‌های تحقیق

* مشارکت مهاجران در احداث و راه‌اندازی کارگاه‌های تولیدی در روستاها

یکی از فعالیت‌های بسیار مهم مهاجران در توسعه روستایی، به‌ویژه کارآفرینی و ایجاد اشتغال در روستاها، مشارکت در احداث کارگاه‌های تولیدی در زمینه صنایع چوب است. برخی از این کارگاه‌ها در مالکیت مستقیم مهاجران بوده و برخی نیز با هدایت، حمایت و همکاری آنها احداث شده است. تعداد این نوع کارگاه‌ها در روستاهای مورد مطالعه، در سال ۱۳۸۷ حدود ۷۰ کارگاه با متوسط اشتغال حدود ۳ نفر است (مرکز آمار ایران، ۱۳۸۱) که ۴۱ کارگاه با ۱۲۳ نفر شاغل در زمینه تولید ویت‌ترین و بوفه چوبی و ۱۱ کارگاه در زمینه منبت‌کاری با ۳۲ نفر شاغل در صدر آنها قرار دارند. در بزرگ‌ترین کارگاه نیز با ۳۲ نفر شاغل، در زمینه تولید جعبه و صندوق چوبی فعالیت می‌شود. از بین کارگاه‌های موجود، مالکیت ۱۰ کارگاه و ۳ کارخانه در روستاهای مورد مطالعه در اختیار مهاجران است. علاوه بر کارگاه‌ها و صنایع چوبی، کارگاه‌ها و صنایع دیگری نیز در زمینه بسته‌بندی پسته، تراشکاری و

توسعه روستایی، دوره سوم، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۳۹۰

آهنگری، سیم و کابل و بسته‌بندی داروهای گیاهی با مشارکت مهاجران ساکن در تهران راه‌اندازی شده است.

اکثر کارگاه‌های مذکور، در روستای دهملا قرار دارند و سهم سایر روستاها در زمینه اندک است. زیرا مشارکت و نقش مهاجران در توسعه و عمران روستای مذکور نسبت به سایر روستاهای مورد مطالعه به میزان بیشتری است. احداث این کارگاه‌ها نقش مهمی در ایجاد اشتغال و رونق اقتصادی روستاهای مورد مطالعه داشته است. آنچه در زمینه احداث و راه‌اندازی کارگاه‌ها و صنایع چوبی در روستاهای مذکور اهمیت دارد، پیوندهای روستایی- شهری و نقش مهاجران در برقراری چنین پیوندهایی است. همان طور که در جدول (۴) نشان داده شد، حدود ۱۲,۷ درصد از مهاجران مورد مطالعه در فعالیت‌های مرتبط با تولید، نمایشگاه و فروش محصولات چوبی در تهران و شهرهای اطراف فعالیت می‌کنند. این دسته از افراد با توجه به علاقه و انگیزه خود برای توسعه و عمران روستاها و نیز به‌منظور پیگیری منافع اقتصادی خود، با آموزش حرفه نجاری به اهالی روستا، صنایع چوبی را در روستا ترویج می‌دهند و محصولات تولیدی آنها را در شهر بازاریابی می‌کنند. در واقع، شکل‌گیری و گسترش این نوع کارگاه‌ها به نفع شهر و روستا است و مهاجران و ساکنان روستا، همگی از منافع آن بهره‌مند می‌شوند.

جدول (۷): تعداد و انواع صنایع چوبی در روستاهای مورد مطالعه-۱۳۸۸

نوع کارگاه	تعداد کارگاه	تعداد شاغلین
چوب‌بری	۸	۲۴
تولید ویترن و بوفه چوبی	۴۱	۱۲۳
تولید جعبه و صندوق چوبی	۱	۳۲
منبت‌کاری	۱۱	۳۲
تولید مبل	۳	۹
رنگ‌آمیزی محصولات چوبی	۴	۱۳
پرس‌کاری چوب	۱	۳
فروش چوب	۱	۲
جمع	۷۰	۲۱۴

منبع: یافته‌های تحقیق

پیوندهای روستایی- شهری، شبکه‌های مهاجرت و توسعه روستایی...

* نقش مهاجران در توسعه اقتصادی و اجتماعی روستاهای مورد مطالعه

هر چند یافته‌های مطالعه حاضر، بیانگر نقش بسیار مهم مهاجران روستایی ساکن در توسعه اقتصادی و اجتماعی روستاهای مورد مطالعه است و مشاهدات و اسناد متعدد، این موضوع را به روشنی اثبات می‌کند، ولی برای تأیید بیشتر این یافته‌ها، دیدگاه‌های ساکنین محلی نیز در بررسی نقش مهاجران در توسعه اقتصادی و اجتماعی روستاهای مذکور مورد بررسی قرار گرفت. برای این منظور، ۱۰ متغیر مهم برای بررسی انتخاب شد. در خصوص تأثیر مهاجران در توسعه اقتصادی روستاها، پنج گویه انتخاب گردید و با استفاده از طیف لیکرت مورد بررسی قرار گرفت. این گویه‌ها عبارت‌اند از ایجاد اشتغال برای مردان، ایجاد اشتغال برای زنان، افزایش اشتغال در بخش کشاورزی، افزایش اشتغال در بخش صنعت، افزایش اشتغال در بخش خدمات. میانگین نمرات حاصله بین ۳ تا ۳٫۹ بر حسب هر گویه نوسان دارد و بیانگر نقش مثبت مهاجران از حد متوسط تا خوب است (جدول ۸). همچنین طبق نتایج آزمون T تک‌نمونه‌ای، تأثیر مهاجران ساکن شهر در توسعه اقتصادی روستاهای مورد مطالعه در سطح ۰/۰۱ معنادار است.

برای بررسی نقش مهاجران در توسعه اجتماعی روستاها، از پنج گویه استفاده شد و دیدگاه روستاییان ساکن با استفاده از طیف لیکرت مورد بررسی قرار گرفت. گویه‌های مذکور عبارت‌اند از توسعه کالبدی و عمران روستاها، توسعه امکانات و خدمات رفاهی و زیربنایی، توسعه امکانات بهداشتی و درمانی، توسعه امکانات و بناهای مذهبی، و توسعه امکانات و خدمات آموزشی. میانگین نمرات بین ۲٫۳ (توسعه امکانات و خدمات آموزشی) تا ۴٫۶ (توسعه امکانات و بناهای مذهبی) نوسان دارد. نتایج بیانگر نقش مهاجران در توسعه اجتماعی روستاها (از حد متوسط تا خوب) است. مردم محلی معتقدند مهاجران در توسعه و احداث بناهای مذهبی نیز بیشترین کمک را داشته‌اند. طبق نتایج آزمون T تک‌نمونه‌ای، تأثیر مهاجران ساکن شهر در توسعه اجتماعی روستاهای مورد مطالعه در سطح ۰/۰۱ معنادار است (جدول ۸).

توسعه روستایی، دوره سوم، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۳۹۰

جدول (۸): نقش مهاجران در توسعه اقتصادی و اجتماعی روستاها از دیدگاه ساکنین محلی

شاخص	گویهها	میانگین	انحراف معیار	آماره T (دو طرفه)	درجه آزادی	سطح معناداری
توسعه اقتصادی	ایجاد اشتغال برای مردان	۳,۹۱۴۰	۰,۸۱۰۴۱	۱۹,۳۴۷	۹۳	۰,۰۰۰
	ایجاد اشتغال برای زنان	۳,۰۰۰۰	۰,۶۴۲۶۸			
	افزایش اشتغال در بخش کشاورزی	۳,۷۰۹۷	۰,۸۵۴۴۱			
	افزایش اشتغال در بخش صنعت	۳,۲۰۴۳	۱,۴۰۳۱۰			
	افزایش اشتغال در بخش خدمات	۳,۸۹۲۵	۰,۷۴۴۰۰			
	توسعه کالبدی و عمران روستاها	۳,۶۶۶۷	۰,۷۹۸۵۵			
توسعه اجتماعی	توسعه امکانات و خدمات رفاهی و زیربنایی	۳,۸۹۲۵	۰,۷۴۴۰۰	۱۵,۶۸۹	۹۳	۰,۰۰۰
	توسعه امکانات بهداشتی و درمانی	۳,۲۲۵۸	۰,۸۴۸۶۴			
	توسعه امکانات و بناهای مذهبی	۴,۶۶۶۷	۰,۴۷۳۹۶			
	توسعه امکانات و خدمات آموزشی	۲,۳۵۴۸	۱,۱۹۴۶۰			

منبع: یافته‌های تحقیق

نتیجه‌گیری

پیوندهای روستایی- شهری به صورت جریان‌های فضایی و تعاملات بخشی، نقش مهمی در تحولات اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی نواحی روستایی دارند. نقش مهاجران و شبکه‌های اجتماعی در برقراری و تقویت این پیوندها بسیار زیاد است، به گونه‌ای که در توسعه منطقه‌ای، رابطه بین مهاجرت و توسعه مهم محسوب می‌شود. در ضمن، مهاجرت‌های روستایی اکنون بیشتر به‌عنوان رویکردی معیشتی شناخته می‌شوند که مردم روستایی اتخاذ می‌کنند. نقش مهاجران در تقویت پیوندهای روستایی- شهری و در نهایت توسعه نواحی روستایی، بیشتر از طریق انواع پرداخت‌ها (پولی و اجتماعی) تحقق می‌یابد که پرداخت‌های مالی و پولی (وجوه ارسالی) نوع بارز آن است.

ناحیه دهملا که در مطالعه حاضر به‌طور موردی بررسی شد، از جمله نواحی روستایی است که مهاجران در تقویت پیوندهای روستایی- شهری و رشد و توسعه آن نقش بسیار مهمی دارند. مهاجران روستایی ساکن در این ناحیه که بیشتر در تهران سکونت دارند، از توانمندی اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی بسیار زیادی برخوردار هستند که از آن برای توسعه و عمران روستاهای زادگاه خود به خوبی

پیوندهای روستایی- شهری، شبکه‌های مهاجرت و توسعه روستایی...

بهره برده‌اند. بدین ترتیب، در روستاهای این ناحیه، مهاجران با کارآفرینی، انتقال تجارب و فنون، سرمایه‌گذاری و وجوه ارسالی با روستاهای زادگاه خود ارتباط بسیار قوی و مؤثری دارند. البته طی سال‌های اخیر، گسترش فناوری‌های نوین ارتباطی در نواحی روستایی نیز از عواملی است که شرایط را برای تقویت پیوندهای روستایی- شهری و افزایش نقش مهاجران در روند توسعه روستایی تسهیل کرده است.

نتایج پژوهش حاضر نشان داد که مهاجرین به اشکال مختلفی از جمله ارسال کمک‌های مستقیم و غیرمستقیم مالی و غیرمالی، سرمایه‌گذاری اقتصادی در روستاها، اعطای انواع کمک‌های اطلاعاتی، فرهنگی و مهارتی به روستاییان، حفظ و توسعه املاک خود (مساکن، باغات اراضی کشاورزی، مغازه و کارگاه) نقش مؤثری در روند توسعه و عمران روستایی ایفا کرده‌اند. این نتایج با یافته‌های رگمی و تیسدل متفاوت است (۲۰۰۲: ۱۷۵). طبق یافته‌های پژوهش رگمی و تیسدل، سهم وجوه ارسالی در کمک‌های مهاجران بسیار زیاد بوده و بخش زیادی از کمک‌ها نیز به شکل فردی و برای تأمین هزینه‌های مصرفی خانوارها استفاده شده است. در حالی که در ناحیه مورد مطالعه، بخش عمده‌ای از کمک‌ها به شکل عمومی بوده و بیشتر در عمران و توسعه اقتصادی روستاها استفاده شده است. به اعتقاد رگمی و تیسدل، مهاجران روستایی ساکن در کشورهای توسعه‌یافته (مهاجران بین‌المللی) بیشتر از طریق وجوه ارسالی (کمک مالی) به زادگاه روستایی خود کمک می‌کنند. در این ناحیه به دلایل مختلف از جمله سکونت اکثر مهاجران در شهرهای بزرگ کشور، کمک‌های مهاجران بسیار متنوع‌تر بوده و علاوه بر حمایت مالی، به طور فنی، اداری و اجتماعی نیز کمک‌هایی کرده‌اند.

همچنین بر خلاف یافته‌های پژوهش‌های بین‌المللی، جریان کمک‌های مهاجران به روستاها به‌طور یک‌سویه نیست و در قالب پیوندهای روستایی- شهری جلوه می‌کند. بدین ترتیب که مهاجران از امکانات و قابلیت‌های مناطق روستایی که مکمل قابلیت‌های شهری است، به خوبی آگاه بوده و از آن بهره‌برداری کرده‌اند. در منطقه مورد مطالعه، مهاجران با سرمایه‌گذاری در املاک (باغ، مسکن، کارگاه) و فعالیت‌های تولیدی درآمدزا، به رونق اقتصادی و رفاه اجتماعی روستاها کمک کرده و منافع اقتصادی خود را تأمین کرده‌اند.

علاوه‌براین، نکته مهم دیگری که در پژوهش‌های بین‌المللی مورد توجه قرار نگرفته است، وجود شبکه‌های اجتماعی در بین مهاجران ساکن شهرها و نهادسازی توسط آنان است که در تقویت و

توسعه روستایی، دوره سوم، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۳۹۰

هدایت کمک‌های مهاجران به نواحی روستایی نقش بسیار مهمی داشته است. در منطقه مورد مطالعه، روابط و شبکه‌های اجتماعی قوی در بین مهاجران، موجب ایجاد نهادهایی مانند صندوق قرض‌الحسنه، حسینیه، و دسته‌جات مذهبی و شوراهای عمرانی شده است و کارکرد این نهادها، علاوه بر کمک به حل مشکلات زندگی مهاجران در شهرها، نقش مهمی در انگیزش، بسیج و هدایت کمک‌های مهاجران برای توسعه نواحی روستایی داشته است.

در این راستا، برای تعمیق و گسترش نقش مهاجران در توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی مناطق روستایی، راهبردهای پیشنهادی زیر می‌تواند مؤثر باشد:

- تبدیل کمک‌های فردی و مصرفی به کمک‌های عمومی و سرمایه‌گذاری برای توسعه روستایی
- تهیه بانک اطلاعاتی مهاجران روستایی ساکن شهرها توسط مدیران و نهادهای محلی (دهیاری‌ها)
- برقراری ارتباط منظم با مهاجران و تشکیل جلسات مؤثر فصلی و سالانه در روستاها با شرکت مسئولان محلی از یک سو و مهاجران روستایی ساکن شهرها از سوی دیگر به منظور همفکری و تبادل نظر و جلب مشارکت مهاجرین در روند توسعه روستایی
- استفاده از نیروهای باتجربه و متخصص مهاجران در فرایند توسعه و عمران روستایی؛
- آموزش و اطلاع‌رسانی به جمعیت بومی ساکن درباره منافع حضور مهاجران در منطقه؛
- شناسایی افراد مهاجر مرتبط با روستا و ایجاد بانک اطلاعات از مشخصات فردی و اجتماعی مهاجران؛

- شناسایی مهاجرانی که ارتباطی با روستا ندارند و تلاش به منظور جلب توجه آنها به زادگاه خود؛
- ایجاد تشکلی از نیروهای متخصص، اعم از ساکنان و مهاجران به منظور مشارکت در فرایند تصمیم‌گیری در سطح محلی؛

- ایجاد بستر مناسب برای جلب مشارکت بیشتر مهاجران در توسعه نواحی روستایی؛ و
- اطلاع‌رسانی به سایر روستاها درباره اهمیت نقش توسعه‌ای مهاجران در روستای زادگاه؛

منابع و مأخذ

افراخته، حسن (۱۳۸۳). ارزیابی نقش شهرها در توسعه ناحیه‌ای (مطالعه موردی: استان سیستان و بلوچستان). پژوهش‌های جغرافیایی، شماره ۵۰، ۱۱۵-۱۰۳.

پیوندهای روستایی- شهری، شبکه‌های مهاجرت و توسعه روستایی...

- رضوانی، محمدرضا و رجایی، سیدعباس (۱۳۸۶). مهاجران و نقش آنها در توسعه و عمران روستایی (مطالعه موردی دهستان رامشه - شهرستان اصفهان). *روستا و توسعه*. سال ۱۰، شماره ۳، ۱۵۵-۱۸۰.
- زرنقی، محمد (۱۳۸۲). *مطالعه روابط متقابل شهر و روستا نقش آن در تغییرات اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی نواحی روستایی*، مورد: شهرستان هریس (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). دانشگاه تربیت مدرس.
- سعیدی، عباس (۱۳۸۷). *پیوندهای روستایی- شهری*. دانشنامه مدیریت شهری و روستایی. تهران: سازمان شهرداری‌ها و دهیاری‌های کشور.
- سعیدی، عباس (۱۳۸۲). *روابط شهر و روستا و پیوندهای روستایی- شهری*. *جغرافیا*. دوره جدید. سال اول. شماره ۱. ۷۰-۹۰.
- شرکت آب و فاضلاب روستایی (۱۳۸۶). *آمار مشترکین آب و فاضلاب روستایی*. شهرستان دامغان.
- شکویی، حسین (۱۳۸۳). *دیدگاه‌های نو در جغرافیای شهری*. تهران: گیتاشناسی.
- طاهرخانی، مهدی و افتخاری، عبدالرضا رکن‌الدین (۱۳۸۳). *تحلیل نقش روابط شهر و روستا در تحول نواحی روستایی استان قزوین*. *مدرس علوم انسانی*. شماره ۳۵، ۱۱۱-۷۹.
- فیندلی، سلی (۱۳۷۰). *برنامه‌ریزی مهاجرت‌های داخلی*. ترجمه عبدالعلی لهسایی زاده. شیراز: انتشارات نوید.
- لینچ، کنت (۱۳۸۶). *روابط متقابل شهر و روستا در کشورهای در حال توسعه*. ترجمه محمدرضا رضوانی و داوود شیخی. تهران: انتشارات پیام.
- مرکز آمار ایران (۱۳۸۵). *شناسنامه آبادی‌های کشور*. شهرستان‌های شاهرود و دامغان.
- مرکز آمار ایران (۱۳۸۱). *سرشماری کارگاه‌های کشور*. شهرستان‌های شاهرود و دامغان.

Bruyn, Tom de, & Wets, Johan (2006). *Remittance in the Great Lakes Region*. Katholieke Universiteit Leuven. 25. IOM.

De Haas, Hein (2006). *Turning the tide? Why development instead of migration policies are bound to fail* (IMI working paper 2). International Migration Institute. University of Oxford.

Ditip, R., Sanket, M., & Sitwat, A. (2009). *Migration and Remittance Trends*. World Bank. New York.

Doorn, J. (2001). *Migration, Remittances and Small Enterprise Development*. International Labour Organization. Geneva.

Regmi, C., & Tisdell, T. (2002). Remits behavior of Nepalese rural-to-urban migrants: implication for theory and policy. *Journal of Development Studies*. 38(3), 76-94.

Heilmann, Conrad (2005). *Remittances and the Migration -Development Nexus- Challenges for the Sustainable Governance of Migration*. Retrieved from www.sciencedirect.com.

Kaur, K. P. (1995). Role of Trade Associations in Entrepreneurial Development Small Enterprises Development. *Management and Extensions Journal* (SEDME). XXII(3), 2-14.

توسعه روستایی، دوره سوم، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۳۹۰

Levitt, P. (2005). *Social Remittance-Culture as Development Tool*. Harvard: Wellesley College and Harvard University Press.

Tacoli, C. (2010). Rural-Urban Linkages and Pro-poor Agriculture Growth: An Overview, Rural-Urban Dynamic (Perspectives and Experiences). Edited by S. Rajagopalan. 68-89. India: Lefi University Press.

Zelege G., & Trutmann P. (2006). *Fostering New Development Pathways: Harnessing Rural-urban Linkages (RUL) to Reduce Poverty and Improve Environment in the Highlands of Ethiopia*. Global Mountain Programme (GMT), Ethiopia. Gi.